

De kleuringen van Oranje

Bedenkingen tegen oranjevertoon rond het vertrek van de Fransen
eind 1813

WILFRIED UITTERHOEVE

The colours of Oranje. Reservations against the display of orange during the retreat of the French in the end of 1813

During the weeks of November 1813 there was an evident outburst of the Orangist repertoire, especially in the streets. The traditional view has been, that this was an expression of a natural and general wish for the return of the House of Orange. But the exhibition of orange in these weeks had different meanings and did provoke many objections. The regional elites not only feared reactions from the allies and the remaining French troops. In some regions, the elite did fear a return of the Ancien Régime and, above all, social and political unrest as a predictable follow-up of the outburst of popular orangism. In these weeks, the orange had still to become – and became end of November – a national colour.

Er gaapt een kloof tussen het beeld dat de meeste hedendaagse historici hebben van de gebeurtenissen in de Bataafs-Franse tijd en bij het aflopen daarvan in 1813, en het beeld dat overheersend is bij het bredere publiek. Het publieke beeld – overigens al meteen gebeiteld door historici van toen zoals Konijnenburg in zijn gedenkboek uit 1816¹ – is er een van achttien jaar Franse overheersing, die begon met het vertrek van de Oranjes in 1795 en eindigde met hun quasi-vanzelfsprekende, gedurende al die jaren door het volk verbeide terugkeer in 1813. Het beeld van de hedendaagse historici is dat van de instorting van het Ancien Régime in 1795, van de Bataafse opbouw van een naar de normen van de tijd modern ingerichte eenheidsstaat, van een toenemende Franse dominantie, en dan in 1813 de onverwachte ontknoping van een terugkeer van de Oranjes én een bestendiging van de eenheidsstaat van moderne snit. De kloof tussen die twee beelden is door de ongelukkige koppeling van 1813 in de allereerste plaats aan het ontstaan van de Oranjemonarchie, eerder breder dan smaller geworden. Historici – wellicht hierdoor ook extra geprikkeld – hebben, in het voetspoor van Niek van Sas en anderen, het nodige gedaan om hún beeld naar voren te schuiven; bij het bredere publiek daarentegen heeft het beeld van 1813 als het jaar van het verbeide herstel van de aloude band tussen Nederland en Oranje zich versterkt.

¹ J. Konijnenburg, *Nationaal gedenkboek der hernieuwde Nederlandsche Unie, van den jare MDC-CCXIII* ('s-Gravenhage 1816).

In welk beeld dan ook speelt een rol dat in 1813 – in een eerste eruptie in het voorjaar en vervolgens in het najaar van 1813 – toen het vertrek van de Fransen zich aftekende, sprake was van een herleving van het ostentatieve orangisme in beelden, teksten en vlagvertoon. Ik noem dat samenvattend: ‘oranjevertoon’. Het was een herleving van een complex verschijnsel met een lange geschiedenis. Het orangisme heeft in de loop van vier eeuwen allerlei vormen kunnen aannemen: officieel orangisme, volks orangisme, orangisme als wapen in de binnenlandse strijd, orangisme als protest tegen een vijand van buiten. De complexiteit van het verschijnsel, en dan vooral van het volks orangisme, komt tot uitdrukking in de recente publicatie *Oranje onder*.²

Het oranjevertoon – vooral in de vorm van het vertoon van de kleur oranje – werd begrijpelijkerwijze tegengegaan door de Franse gezagsdragers zolang deze nog in het zadel zaten. Maar opmerkelijker is, dat het oranjevertoon bij de instorting van het Franse gezag, in de beslissende weken van november 1813, ook in de binnenlandse verhoudingen een belangrijk twistpunt werd. Het oranjevertoon riep allerhande bedenkingen op en was in een aantal steden en regio’s inzet van een soms felle machtsstrijd. In dit artikel probeer ik een aantal van de bedenkingen tegen het oranjevertoon te beschrijven en uiteen te rafelen.

Oranjevertoon: hoe, en hoe massaal?

We moeten oppassen met het beeld van de massaliteit van het oranjevertoon overal in het land. Kijken we naar de berichten van de tijdgenoten, dan is er in grote delen van het land van een massaal oranjevertoon geen sprake geweest. Ik heb in mijn boek over de chaotische gebeurtenissen in 1813 bijvoorbeeld voor Den Bosch en Breda ooggetuigen geciteerd die van zo’n grootscheeps vertoon in het geheel geen melding maken.³ Vanuit Friesland, dan al feitelijk vrij van de Fransen, bericht de Franeker notabele J. Vriemoet Drabbe op 24 november aan een naar Leiden verhuisde Friese geleerde, dat van oranje in Franeker volstrekt niets en in andere Friese plaatsen zeer weinig oranje was te bespeuren.⁴ Maar dat belet de gewezen adjunct-maire van Leeuwarden, S. Cats, niet om op 2 december in een feestrede te reppen van massale oranjemanifestaties van een gedurende achttien rampzalige jaren door het Friese volk innig gekoesterde wens: de terugkeer van Oranje aan het hoofd van de staat. Het was een suggestie van massaliteit die deze oude en nieuwe machthebber paste, maar die in de bronnen geen ondersteuning vindt.

Een ander voorbeeld van het wel beweerde maar in werkelijkheid ontbrekende massaal oranjevertoon betreft Nijmegen. De onder Willem I en II tot

² Henk te Velde en Donald Haks (red.), *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014).

³ Wilfried Uitterhoeve, *1813 – Haagse bluf. De korte chaos van de vrijwording* (Nijmegen 2013).

⁴ H.T. Colenbrander (red.), *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, VI: Inlijving en opstand 3* (’s-Gravenhage 1911-1912), nr. 1888.

Afb 1 De Prins van Oranje komt op 30 november 1813 aan land in Scheveningen. Aquarel van N.L. Penning, 1813.

de hoogste waardigheden geroepen en tot baron verheven Aeneas Mackay uit Nijmegen schrijft in een boekje uit 1864, ter gelegenheid van de eerste herdenking van 1813-1814, dat naar zijn herinnering bij het vertrek van de Fransen begin januari 1814 ‘allen’ zich met oranjelinten tooiden.’ Maar een chroniqueur als J. in de Betouw, die nauwkeurig de stemmingen in de stad registreerde, maakt van een grootscheeps oranjevertoon tegen, rond of na de vrijmaking van de stad geen melding.⁶

Het is waar: vooral in het gewest Holland is er bij grote delen van het volk een massaal oranjevertoon geweest, maar in de buitengewesten van de gewezen Republiek en in de gewezen Generaliteitslanden is het beeld genuanceerd en lijkt de massaliteit uitzondering. Die massaliteit zomaar aan te nemen voor het hele land is mijn inziens een vorm van Hollandocentrisme, het aloude pars-pro-toto dat Holland staat voor Nederland. En men toont zich zo onderhorig aan de propaganda waarmee gezagsdragers als Cats en historici als Konijnenburg – meteen in en na 1813 een begin hebben gemaakt.

⁵ Ae. Mackay, *Iets over Nijmegen's herstelling in 1814* ('s-Gravenhage 1864).

⁶ J. in de Betouw, *Vervolg der Kronijk van Nijmegen, tot den jare 1818* (Nijmegen 1818).

Wat werd er nu eigenlijk getoond en wat werd er gevlagd? Over het vlagvertoon, vooral aan de officiële gebouwen zoals kerk en stadhuis, zijn de bronnen niet altijd even duidelijk. Ze volstaan dikwijls met te zeggen dat de ‘nationale vlag’ werd uitgestoken. Soms lijkt dat de driekleur rood-wit-blauw te zijn geweest, dikwijls met toevoeging van een oranje vaan. Soms gaat het over de oude orangistische vlag oranje-wit-blauw, dus oranje-blanje-bleu, de Prinsenvlag. Soms gaat het over een louter oranje vlaggendoeck. Op de kleding lijkt het vrijwel altijd te gaan om oranje versierselen zoals sjerpen en kokardes. Een aquarel van N.L. Penning uit 1813, door Penning gemaakt als hoogstwaarschijnlijke getuige van de fameuze landing in Scheveningen en door Baake opgenomen in zijn befaamde *Journal*, biedt waarschijnlijk een goede indruk.⁷ Op de schepen wordt gevlagd met de driekleur, met de Prinsenvlag, met oranje doeken, en ook, natuurlijk, met de vlag van de beschermheer Groot-Britannië. In het dorp Scheveningen, een notoir orangistisch nest, is het alles puur oranje dat van huizen en de kerktoren wappert. Uit de berichten is kenbaar, dat in veel gebieden het oranje de kleurkeuze bij uitstek was, aan de gebouwen en zeker aan de kleding. Aan dat laatste ligt ook een praktische overweging ten grondslag die ik in de documenten van destijds enkele malen heb gevonden als redengeving: het rood-wit-blauw onderscheidde zich te weinig van de Franse tricolore. Oranje was het duidelijkste, het best leesbare teken. Maar dan is meteen de vraag: het teken waarvan? Wat kon het tonen van oranje zoal betekenen, welke betekenissen werden er aan gehecht? En anderzijds, op welke bezwaren en bedenkingen stuitte het?

Politieke bedenkingen tegen oranjevertoon: angst voor een reactionaire restauratie

Er was, in de novemberweken van 1813, nogal wat oppositie tegen het oranjevertoon die gevoed werd door politieke bedenkingen. In nogal wat kringen en streken werd het oranjevertoon gezien en gevreesd als de manifestatie van een dreigende terugkeer naar de oude bestuurlijke en religieuze verhoudingen: oranje als de kleur van de reactie van een terugkeer van de oude lokale en regionale oligarchieën met de stadhouder als beschermheer. Om dit nader toe te lichten werk ik twee exemplarische gevallen uit.

Het eerste geval betreft de angst van iemand als de Hagenaar J.C. Faber van Riemsdijk.⁸ Hij was adjunct-maire van Den Haag en in de novemberdagen, vanwege afwezigheid van de maire J. van Schinne, de fungerende maire, dus

⁷ N. Baake, ‘Journal’. Haags Gemeentearchief, hs.nr. 373.

⁸ De hierna te behandelen ‘Memorie’ van Faber van Riemsdijk is door H.E. van Gelder samen met een paar andere stukken uitgegeven onder de titel ‘Varia’ in *Jaarboek van Die Haghe* (1913) 195-250. Tot dan was er alleen de gekuiste versie, uitgegeven door J.L.G. Gregory, *Mr. J.C. Faber van Riemsdijk in de maand november 1813: Een bijdrage tot de geschiedenis der omwenteling van 1813* (’s-Gravenhage 1864).

een sleutelfiguur in deze dagen in het Haagse. Faber treedt in de stukken, zowel van als over hem, niet naar voren als een ordinaire baantjesjager, maar als een oprechte bewonderaar van de moderne staatsgemeenschap en van Franse efficiënte bestuurlijke cultuur. Hij had in de stad een uitstekende reputatie en heeft die als vooraanstaand lid van de Haagse aristocratie tot diep in de negentiende eeuw behouden. Faber nu zag in de stad een samenzwering groeien van personen, Haagse notabelen, die een terugkeer wilden naar de machthebbers van het Ancien Régime. Dat zou de concrete vorm moeten krijgen van, om te beginnen, een toevertrouwing van de stedelijke en regionale regeringen aan de bestuurders tot 1795, een terugkeer dus naar de oude regenten, dit alles alvast in naam van Oranje. Zo stond het ook in het pakket stukken dat door G.K. van Hogendorp was geprepareerd, een pak stukken dat in de middag van 18 november door de Amsterdammer A. Falck als het ware uit de handen van Van Hogendorp werd weggeslagen. Ook voor Den Haag betekende die vooraf beeraamde lijn een terugkeer naar de ‘ancienne régence’, een reconstructie van het bestuur van voor 1795, zoals die op 17 november ook zou worden gerealiseerd in de personen van de ex-regenten J. Slicher, W. 't Hoen en A. Bachmann.

Faber zag dat zo aankomen en wilde dat niet. Op een gegeven moment, enige tijd voor de novemberdagen, kwam F.C. de Jonge hem in het geheim vragen of hij met de kring van Van Hogendorp en L. van Limburg Stirum wilde meedoen.⁹ Faber vroeg ‘met welk doel’ en kreeg ten antwoord: ‘Alles herstellen als voor 1795’. Faber wees het aanzoek van de hand. Faber heeft een memorie geschreven die pas honderd jaar later ongekuist kon worden gepubliceerd – want de memorie van deze aanzienlijke Hagenaar paste in de negentiende eeuw niet in het eenvoudige en schematische beeld van vaderlandsliefde en Oranjeliefde versus verraad en collaboratie. Uit meerdere passages in Fabers memorie blijkt, dat hij vreest voor een reactionaire ‘Oranjepartij’ en de kleur oranje ziet als kleur van de reactie. Daarom keert hij zich tot het vertrek van de Franse gezagsdragers op 17 november actief tegen alle oranjevertoon. Hij spreekt over ‘de factie die was opgestaan [de reactionaire factie van Van Hogendorp, O. Repelaer e.a., WU] en die invloed uitoefende op de massa van de bewoners door hun zwakke plek, de oranjekleur’. De oranjekleur als zwakke plek van de daarmee manipuleerbare massa dus.

Een tweede exemplarisch voorbeeld van de angst voor een reactionaire restauratie betreft Twente.¹⁰ Dat geweest kende tot 1795 een traditie van een scherpe tegenstelling tussen enerzijds de protestantse heersende elite en de protestantse volksdelen, en anderzijds de doopsgezinde economische elite en de katholieke volksdelen. De doopsgezinde families van fabrikanten – of fabriqueurs, zoals werd gezegd – onder wie Blijdenstein, Van Lochem, Ten Cate, Van Heek, beheersten de textielnijverheid in huisarbeid en fabriek maar ze waren, net als de katholieken en natuurlijk de joden, buiten elke bestuurlijke zeggenschap

9 Gregory, *Mr. J.C. Faber van Riemsdijk*, 31.

10 Over Twente in 1813 zie hoofdstuk 22 en bijbehorende literatuuropgave in mijn *1813 - Haagse bluf*, 271-278.

gehouden als niet-behorend tot de heersende godsdienst. Na de val van het Ancien Régime in 1795 konden zij eindelijk de bestuurlijke functies bestormen en in de Bataafse en Franse jaren vinden we talloos veel leden van families zoals Ten Cate, Van Heek, Jannink, Warnaars en Van Lochem als burgemeesters/maire, vrederechter, belastingontvanger en zo meer in Oldenzaal, Enschede, Hengelo, Almelo en Lonneker. Zij vormden in Twente het sterk doopsgezind gekleurde netwerk van de politieke macht, zowel in de Bataafse als in de Franse jaren. Die elite en het tot 1795 eveneens onderdrukte katholieke volksdeel koesterden in november 1813 vooral een sterke argwaan omtrent een dreigend herstel van de oude verhoudingen en de uitsluiting vanuit een opnieuw heersende godsdienst. Het leidde tot een aantal sprekende conflicten.¹¹

In Enschede tuigde vrederechter O. ten Cate een zekere Jan Nijboer af met de zweep toen die ‘Oranje boven’ durfde te roepen en oranje durfde te tonen. In Enschede protesteerde burgemeester J.B. Blijdenstein hevig tegen het uitsteken van een oranjevaaandel vanuit het stadhuis op gezag van een Pruisische ritmeester. In Oldenzaal dreigde er een ernstig handgemeen toen het protestantse kerkvolk op hun kerkje met oranje begonnen te vlaggen, dit tot woede van de katholieke meerderheid ter plaatse. Zo gek was de vrees van de doopsgezinden niet: ook het herstel van de heersende gereformeerde godsdienst stond in het pakket stukken dat Van Hogendorp door Falck uit handen werd geslagen. Uiteindelijk viel alles dus mee en werd vanuit Den Haag verzoening en gelijkberechtigtheid gepredikt. De zittende doopsgezinde elite kon, versterkt met enkele joodse en katholieke fabriqueurs, economisch en politiek onder Willem I Twente naar de industrialisatie van de negentiende eeuw leiden. Het is een gaaf voorbeeld van de continuïteit van het politieke personeel voor en na 1813 zoals die in zoveel regio’s plaatsvond; het scheldwoord ‘windvanen’ is in Twente toch niet of nauwelijks vernomen.

De vrees van Faber en van de Twentse doopsgezinden: het zijn maar twee voorbeelden van de vrees voor een reactionaire restauratie. Ik wil hier niet een incidentengeschiedenis geven. Daar is ook geen beginnen aan: het is in iedere stad en regio weer anders gegaan. Er is bovendien het probleem dat het verzet tegen het oranjevertoon uit angst voor een reactionaire beweging zich vermengde met verzet uit andere overwegingen: angst voor de ontketening van het gemeen en het grauw, angst voor de Fransen, angst voor het eigen baantje, enzovoorts. Dat complex is soms moeilijk te ontrafelen. Maar bij het lezen van de contemporaine brieven en andere stukken, dringt zich dikwijls de indruk op – bijvoorbeeld voor Brabant, Groningen en Friesland en ook voor een Hollandse stad als Alkmaar – dat de door politieke overtuiging ingegeven vrees voor een reactionaire terugkeer een rol heeft gespeeld, naast andere motieven, in de bedenkingen tegen het oranjevertoon.

11 De incidenten zijn beschreven in A. Benthem, ‘Twente in 1813’, in: G.J.W. Koolemans Beijnen (red.), *Historisch Gedenboek der Herstelling van Neerlands Onafhankelijkheid in 1813* IV (Haarlem 1912-1913), 52-94.

Een bedenking vanuit orangistisch purisme: oranje enkel als huis- kleur van het Huis

De oppositie tegen oranjevertoon kwam zeker niet alleen uit kringen van bestuurders die vreesden voor een reactionaire restauratie. Het bleek zelfs denkbaar dat een verstokte Orangist zich tegen vroegtijdig oranjevertoon verzette. Het gaat hier over een nogal extreem geval: B.H. Bentinck van Buckhorst. Deze telg uit een hoogadelijk Europees geslacht was tot 1795 in trouwe dienst geweest van de Oranjes. Hij had zich na 1795 van alle functies onthouden, ook na de zendbrief van Willem V van eind 1801 waarin deze zijn aanhangers vrij liet om in de Bataafse Republiek functies te aanvaarden. Hij had zich na zijn deelneming aan de grandioos mislukte, door het merendeel van de burgerij met afgrijzen begroete poging tot een orangistische machtsovername in 1799 – die mislukte vanwege de mislukking van de Anglo-Russische invasie – voor vele jaren teruggetrokken op zijn landgoed de Buckhorst. In november 1813 werd hij door een aantal oude medestanders van 1799 naar voren geschoven als provisorisch gouverneur van Overijssel. Bentinck toonde zich een purist. Voor hem was het machtswoord van de Prins van Oranje bepalend; die had alleen en persoonlijk te beslissen en moest eerst in zijn almacht bevestigd worden. Zo zegt hij het in een brief aan C.F. de Jonge van 21 november: ‘Oranje dragen, dat kan niet eerder dan wanneer men zeker is dat het Oranje zal worden’.¹² Met die eigenmachtige heren rond Van Hogendorp had hij niets te maken; wat ze deden en bevorderden was voortijdig en een slag in de lucht. Van der Hoeven, door Falck en Van Hogendorp van het Algemeen Bestuur naar Zwolle gezonden om Bentinck tot rede te brengen, moest op 23 november onder meer rapporteren: ‘Men ziet nergens de oranje kokarde aan het hoofddekseel, en hij keurt niet goed dat dit in Holland wel het geval is’.¹³ Oranje is in de ogen van Bentinck de huiskleur van het Huis van Oranje.

Het gaat hier om een puristisch bezwaar tegen een zogenaamd voortijdig oranje dragen, een bezwaar dat nogal extreem is. Maar het inhoudelijke standpunt van Bentinck, dat de Prins, en de Prins alleen, over alles zou hebben te beslissen, werd zeker in bredere kring gedeeld. Hij moest beslissen over zijn positie als stadhouder of anderszins; hij moest naar believen kunnen benoemen en ontslaan. Zo dacht stellig ook iemand als Van Limburg Stirum er over – heel anders, merk ik in het voorbijgaan op, dan Van Hogendorp. Maar zij droegen dat juist uit door het forceren – niet zoals Bentinck het tegengaan – van een zo massaal en vroegtijdig mogelijk oranje-vertoon. Tekenend is het incident rond J. Bousquet in Amsterdam. Van Limburg Stirum zond zonder overleg met Van Hogendorp cum suis op 23 november iemand uit eigen kring, deze Bousquet, naar het nog aarzelende Amsterdam om het oranje uit te dragen. Hij hulde zich in het oranje en trok, vanuit zijn koets oranje zwaaiend, door Amsterdam. Dit

¹² Colenbrander, *Gedenkstukken* 6.3, CXC.

¹³ Colenbrander, *Gedenkstukken* 6.3, CIII.

tot grote schrik van het Amsterdamse tussenbestuur, dat aan zo'n vlagvertoon nog lang niet toe was. Deze gevaarlijke malloot werd dan ook als het ware met pek en veren de stad uitgezet.¹⁴

Een tactische bedenking: beduchtheid voor de geallieerden

Een derde type bedenking tegen oranjevtoon beperkte zich nagenoeg tot het noordoosten van het land: Groningen, Friesland, Drenthe. Zij werd ingegeven door de angst voor de Russen.¹⁵ In dit gebied werd in de tweede helft van november en tot in begin december de dienst uitgemaakt door een Russische officier, baron Rosen. Die gaf door zijn gedrag voedsel aan de vrees, dat dit gebied, op de Fransen 'veroverd' door de Russen – eigenlijk: bezet door de Russen na het terugwijken van de Fransen – naar het geldende oorlogsrecht nu zou gaan worden beschouwd als Russisch gebied. Zo schrijft ook de onderprefect van Groningen het in een rondschrijven d.d. 18 november aan zijn beambten: 'Het spreekt vanzelf [...] dat wij [...] ons nu moeten beschouwen als provisioneele Russisch-keizerlijke beambten en als zoodanig handelen'.¹⁶ In die context werd door de regionale gezagsdragers het tonen van oranje gezien als een gevaarlijke provocatie aan het adres van de Russen. Het bleek vals alarm – na een aantal dagen werd duidelijk dat niet alleen de Britten, maar ook de Russen (en de Pruisen) Nederland zouden zien als een herrezen staatsgemeenschap, waar het eenieder dus vrij stond een nationale kleur aan te nemen.

Bedenkingen vanwege de verhouding met de Fransen

Ging het in het voorgaande om bedenkingen die nogal specifiek zijn geweest voor bepaalde kringen en bepaalde regio's, in het navolgende richten we ons op een tweetal bedenkingen die zich in nagenoeg het hele land hebben doen voelen. De eerste bedenking was dat oranje de kleur van de opstandigheid was en het oranjevtoon de breuk met het Franse gezag symboliseerde.

Het volk – dat wil hier zeggen: het gemeen en het grauw – wilde de nakende ineenstorting van het Franse gezag vieren met oranje: oranje aan de kleding, oranje op koetsen en karren, oranje aan de publieke gebouwen. De grootburgers die in het machtsvacuüm de macht op zich namen in de vorm van de instelling van tussenbesturen en burgerwachten, achtten dit veelal voortijdig en gevaarlijk: het zou de Fransen bij een nog alleszins mogelijke terugkeer tot

¹⁴ Notulen provisioneel bestuur Amsterdam in: Th. Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis van de omwenteling van 1813* II (Groningen 1864-1867), stuk III, 66-67.

¹⁵ Voor een nadere behandeling van de verhouding met de Russen zie de hoofdstukken over Leeuwarden en Groningen in mijn *1813 – Haagse bluf*.

¹⁶ Geciteerd in I. Mendels, 'Groningen', in: Koolemans Beijnen (red.), *Historisch Gedenboek* I, 369-412, aldaar 383.

wraakacties tegen volk en elite kunnen provoceren. In allerlei plaatsen werd het tonen van en vlaggen met oranje daarom – of mede daarom –

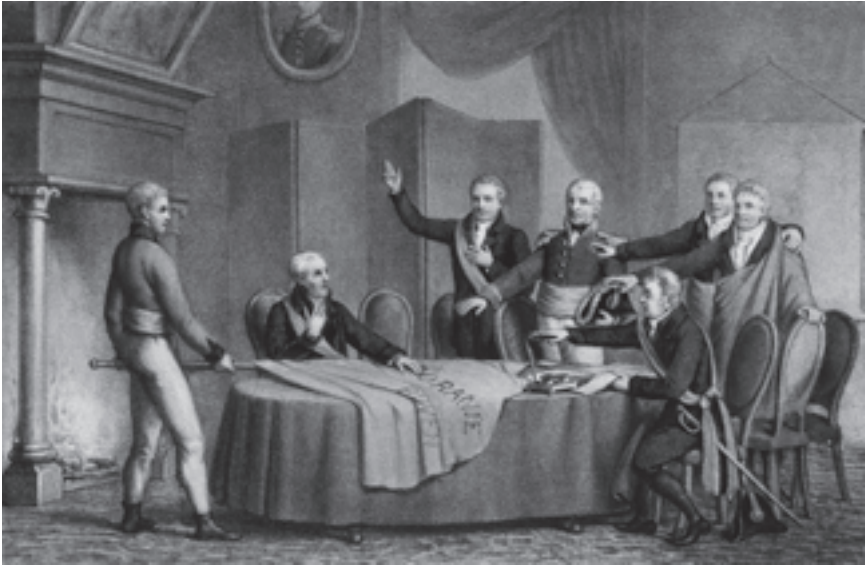
aanleiding tot een gespannen verhouding tussen volk en overgangsbestuur. In Amsterdam vreesde men voor een terugkeer van de hoofdstrijdmacht van generaal G. Molitor langs de corridor tussen Amsterdam, Utrecht en Gorinchem. In Alkmaar vreesde men voor acties van de kant van de Franse troepen onder VerHuell in Den Helder, in Groningen voor de Franse troepen in Delfzijl. In Rotterdam vreesde men voor een hernieuwd oprukken van de Fransen vanuit hun bolwerk Gorinchem, zeker toen de Fransen niet van zins bleken om het nabije Dordrecht zomaar los te laten. In de tweede helft van november waren er daarom in het hele land heftige discussies over het oranjeveto. Het toestaan ging in voorzichtige gradaties – eerst aan de kleding, dan enig vlagveto, dan het uitsteken van de vlaggen en vaandels aan de publieke gebouwen – waarbij de toestemming in de notulen en ook in brieven aan de Franse bevelhebbers werd uitgelegd als een noodgedwongen toestaan, om het te hoop gelopen volk een uitlaatklep te bieden en een heviger beroering te voorkomen.

Een voorbeeld is de indekking van het op 16 november ingestelde Amsterdamse tussenbestuur. Dat hanteert de gemelde dosering: beheerst oranjeveto, maar niet op de publieke gebouwen. En het dekt zich in tegenover Molitor, dan nog steeds met zijn troepen dreigend dichtbij, in Utrecht. Op 18 november schrijft de commandant van de burgerwacht, G. van Brienen van Ramerus, aan de generaal dat het schandelijke vertrek van de Fransen de stad weerloos had gelaten, zodat de orde nu werd bedreigd door het canaille dat, zogenaamd in naam van Oranje, reeds aan het plunderen en vernielen was gegaan.¹⁷ Dat was deels ongetwijfeld tactiek; een zich indekken tegen Franse wraakacties. Maar het was ook oprechte woede over het voor de elite zo gevaarlijke, overhaaste en niet-afgestemde vertrek van de Fransen. Zo schrijft de Amsterdamse zwaargewicht W.F. Röell op 17 november aan C.F. van Maanen in Den Haag, dat het ‘boven het bereik van alle Amsterdamsch verstand [is], hoe men [...] eene stad van 200.000 inwoners, waarvan ruim 1/3 's morgens niet weet hoe die dag aan den kost te komen, eensklaps van alle troupes [...] heeft kunnen ontblooten’.¹⁸

Indekking tegen de Fransen, verwijt aan de Fransen, maar ook voor zover mogelijk een fijne afstemming met de Franse bevelvoerders voor een strak geregisseerde machtsovergang zonder incidenten: het speelt overal een rol. Een voorbeeld van een geslaagde fijne afstemming levert Nijmegen, een maand later: de eerste dagen van januari 1814. Daar organiseerde de stedelijke overgangscommissie een enorme burgerwacht van wel 400 personen uit de hogere burgerij en haar cliënten. Die moest alle roerigheid de kop indrukken. De commissie kreeg van de betreffende Franse generaal gedaan dat deze mededeling deed van de precieze tijd van het vertrek, zodat de burgerwacht in de nacht

17 Jorissen, *Bijdragen tot de geschiedenis* II, stuk III, 32-33.

18 Colenbrander, *Gedenkstukken* 6.3, nr. 1844.

Afb 2 'Een Nederlandsch Bestuur aan Nederland hergeven'. Litho naar een schilderij van M.J. van Bree van een onbekend jaar. Zulk een bijeenkomst met zulk een doel (het zweren op een oranje vlag), van het 'driemanschap met verder Kemper, Changuion en Fannius Scholten', heeft nooit plaatsgevonden.

van de Franse aftocht ten volle paraat was, geen Franse soldaat kon worden geprovoceerd en alle onbetamelijkheid van het volk kon worden voorkomen.

Vrees voor het volk

In de vorige paragraaf schemerde al door dat er alom in het land een tweede beweegreden van de elite is geweest om zich te verzetten tegen uitbundig oranjevertoon: de vrees voor het volk. Nederland was in 1813 nog welhaast ten volle een standenmaatschappij, waarin een tot twee procent van de bevolking economisch en politiek zonder omwegen heersend was. Die elite werd door een grote kloof gescheiden van het volk: het gemeen en het grauw. In het collectieve geheugen zat diep verankerd hoe het volk, als het eenmaal in beweging was gekomen, prompt een gevaar kon vormen voor die gehele elite, ongeacht de precieze politieke positie van de leden van die elite. Zo hadden de plunderpartijen van 1787 zich soms beurtelings, maar soms ook tegelijkertijd gericht tegen patriotse of stadhoudergezinde lokale en regionale machthebbers. Meestal echter ging zo'n verwoestende volksbeweging in oranje gekleed. Het stramien was bekend: op dronkenschap en straatschenderij volgden verwoestende uithalen, met bedreiging, afpersing, plundering, brandstichting en vernieling, naar de rijken in de hoofdstraten en langs de betere grachten.

Het stramien had zich nog kort tevoren, in het voorjaar van 1813, voorgedaan in Leiden. Daar waren in oranje uitgedoste boeren de stad binnengetrokken en hadden ze zich verenigd met het stedelijk grauw. Het was daar prompt gekomen tot een begin van plundering. De gezeten burgerij en de studenten sloegen net op tijd de handen ineen om het boerenvolk uit de stad te jagen en het grauw uiteen te drijven en aldus een oncontroleerbare roerigheid de kop in te drukken – en de stad te behouden voor het Franse gezag. Deze oncontroleerbaarheid dreigde bijvoorbeeld in Amsterdam op 16 november. Het zag er even naar uit dat het volk niet zou volstaan met het plunderen van de Franse kantoren en van de prominente gezagsdragers, maar dat het langs de grachten zou gaan en daar zonder veel onderscheid tekeer zou gaan. De chroniqueurs van deze dagen in Amsterdam, zoals Van der Aa, spreken van een nipte ontspassing aan een onbeheersbare volksopstand tegen de hele burgerij.¹⁹

Oncontroleerbare roerigheid deed zich werkelijk voor in Hoogeveen, dat al op 9 november de Franse gendarmes had zien vertrekken. In Hoogeveen was er nog altijd een scherpe tweedeling tussen enerzijds de uit de patriotse beweging stammende groep die in de Bataafs-Franse tijd het lokale politieke personeel had geleverd, en anderzijds de factie die als vanouds bekend stond als de prinsgezinden. Maar het volk maakte dat onderscheid niet of nauwelijks. De lokale historici beschrijven op basis van mondelinge overlevering en archiefstukken, hoe losgeslagen en dronken veenarbeiders onder het gelal van ‘Oranje boven!’ soms ook binnendrongen bij rijke prinsgezinden om geld, levensmiddelen en drank af te persen.²⁰

De vrees voor oncontroleerbare roerigheid is in het land deze weken alomte bespeuren. De door de burgerij inderhaast ingestelde tussenbesturen en burgerwachten nemen hun maatregelen tegen de dreiging van onrust, de zogenoemde ‘tumultueuze bewegingen van het canaille’: onder meer verbod op samenscholing, het sluiten van de stadspoorten voor dronken boeren, verbod op sterke drank. En ook en vooral gaat het bij die maatregelen om een verbod op oranjevertoon, het punt van wrijving bij uitstek tussen elite en volk.

Elite en volk: samen oranje

Heel lang konden de bezwaren tegen – oplopend tot het verbod van – oranjevertoon niet staande worden gehouden. Het Franse gezag geraakte steeds verder uit zicht; het aantreden van het Huis van Oranje kwam in zicht. Het oranjevertoon werd dan door de elite aanvaard en overgenomen om de tumultueuze bewegingen te voorkomen en om te tonen dat men aan de kant stond van het volk dat het afscheid van de Fransen wilde vieren. Uit de contemporaine bron-

¹⁹ C. van der Aa, *Beknopt en echt verslag van de oproerige bewegingen en gepleegde geweldensdaden binnen de stad Amsterdam op den 15den en 16den November 1813* (Amsterdam 1813).

²⁰ Onder meer J. Wattel, ‘Het oproer van 8 en 9 november 1813 te Hoogeveen’, *Drentse Volksalmanak* 90 (1973) 39-60, aldaar 52.

nen of de herinneringsliteratuur zouden tal van voorbeelden kunnen worden aangehaald. Ik zal hier volstaan met twee fraaie gevallen.

Het eerste voorbeeld komt uit het wat de gezeten burgerij betreft bepaald nog niet Oranjezinde Amsterdam. Op 16 november werd daar de oproerigheid, die geheel uit de hand leek te lopen en de gehele grachtengordel bedreigde, aangepakt door het die middag ingestelde tussenbestuur. De leden van dat bestuur moesten erop uit om persoonlijk op de meest roerige plekken het volk in te tomen. Tot de meest actieven behoorde Falck. Hij beschrijft in zijn *Gedenkschriften* hoe de omslag tot stand kwam, mede omdat men 'op de borst van zoveel welgeklede lieden' oranje linten zag en men deze lieden 'dus niet langer van Fransgezindheid kon verdenken'.²¹ Het tweede citaat is uit Alkmaar. Daar is de grote machthebber de onderprefect G. Fontein Verschuur – daarna trouwens onder Willem I tot in de jaren 1830 als dictatoriale burgemeester de grote machthebber van Alkmaar. Op 18 november staat hij toe dat er 'ter voorkoming van partijenschappen en onenigheden oranje mag worden gedragen, maar dat er niet mee mag worden gevlagd en dat oproerige kreten of aanstotelijke vreugdebedrijven verboden zijn'. En in een brief van dezelfde dag legt hij dit uit in een verontschuldigende brief aan admiraal C.H. VerHuell in Den Helder.²²

De elite moest deze dagen dus een heel gevaarlijke graatwandeling maken tussen Fransen en volksmassa. Dat is heel mooi verwoord door de Rotterdammer F. Frets.²³ Die constateert dat het Rotterdamse tussenbestuur onder leiding van J.F. van Hogendorp ondanks aanmaningen uit Den Haag, onder meer van zijn familielid Gijsbert Karel, niet in beweging wenst te komen en alle volkse uitingen met oranje wilde tegenhouden. Men vreesde voor de Franse krijgsmacht, maar men vond het ook onwaardig – zo zegt deze Van Hogendorp het ook – om zich met het volk af te geven. Dan zou het, aldus de aristocraat Van Hogendorp, gaan om een opstand, een toegeving aan opstandigheid, niet om een echt 'herstel' – dat wil zeggen een herstel van de regentenheerschappij van voor 1795. Het komt dus, wat oranje betreft, hooguit om heel kleine toegevingen. Tevergeefs wijst Frets op het gevaar 'dat alle gezeten burgers zouden lopen bij een volksoptocht die niet zou worden geleid door aanzienlijken'. Frets ziet tot zijn woede 'een systema van tweërlei kansrekening waardoor men zich naarmate de uitkomst voor eenen terugkomende vijand evengoed als voor opgestane Hollanders zou kunnen verdedigen'.

Het tonen en ook het toestaan van oranje door de burgerij is in zulke gevallen dus niet, of niet primair, de uiting van een Oranjegezindheid. Het is, of althans primair, een middel om zich het volk van het lijf te houden. Zodra de temperatuur te hoog oploopt en zodra de Franse dreiging niet meer al te acuut is, onderschrijft de burgerij met gezwinde spoed de kleur van de opstandig-

21 H.T. Colenbrander (red.), *Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck* ('s-Gravenhage 1913) 95.

22 Zie over Alkmaar hoofdstuk 13 in mijn *1813 – Haagse bluf*.

23 Frets, 'De omwenteling te Rotterdam in 1813 – Herinneringen aan november 1813' in: J.H. Schaffer (red.), *Rotterdamsche Historiebladen II* (Rotterdam 1876), stuk I, 305-384.

heid. Een laatste voorbeeld hiervan is de bijna amusante gang van zaken in Dordrecht. Dordrecht was rond 20 november afwisselend in en uit handen van de Fransen. Tot schrik van de notabele bestuurders komt het volk in deze nog zo gevaarlijke situatie al in hevige beweging, loopt te hoop, vernielt uithangborden, vooral, maar niet alléén van de gehate tabakmonopolisten, en eist op dreigende toon oranje op de openbare gebouwen. Er is een geestige registratie door een lid van de Nationale Garde van hoe het in deze dagen toeging en hoe vooral de hogere burgerij, de burgerij met meiden en knechten en schoolgaande kinderen, op de wisselende situatie reageerde:

De kinderen gingen naar de scholen zonder oranje, maar nauwelijks waren er weer geruststellende berichten ontvangen of het oranje kwam opnieuw te voorschijn. Meiden en knechten werden naar de scholen gestuurd om de kinderen oranje kokardes op de petten te spelden. Maar dan kwam er weer bericht van het naderen van de Fransen, en al even spoedig werden meiden en knechten opnieuw naar de scholen gezonden om de kinderen het oranje af te nemen. Dit tot spijt van vele jongens die er trots op waren kokardes op de petten te dragen. Elke kokarde was gemiddeld zo groot als een rijksdaalder. Onder het gemeen heb ik mensen gezien met kokardes ter grootte van een ontbijtbord.²⁴

Waarom het oranjevertoon?

Wanneer en waarom zijn in vele delen van het land, Holland voorop, de volksmassa's nu uitgerekend naar het oranje gaan grijpen? Waarom kwam het oranje-repertoire weer op? Dat repertoire was niet van alle tijden, ook niet in de Bataafs-Franse tijd. Er was, dat weten we ook uit het boek van Johan Joor, al eerder, ook onder Lodewijk Napoleon, opstandigheid.²⁵ Maar op dit punt denk ik anders dan bijvoorbeeld Lotte Jensen in haar *Verzet tegen Napoleon*.²⁶ Zij ziet, zonder veel conceptuele en temporele scherpte, een continuïteit en een samenhang van opstandigheid en van een verzetsbeweging in naam van Oranje en het vaderland. Maar die opstandigheid kleeft zich, meen ik, pas heel laat in oranje en was ook niet duidelijk verbonden met een nationaal gevoel, laat staan een oranjegevoel. Het ging aanvankelijk, onder Lodewijk Napoleon over concrete aantastingen van concrete belangen: het leeghalen van weeshuizen, het beknotten van de visserij en handel et cetera; in de jaren onder keizer Napoleon kwamen daar de protesten tegen onder meer de dienstplicht, de douaniers en het tabaksmonopolie bovenop. Pas in de laatste jaren onder keizer Napoleon verbonden die tekenen van opstandigheid zich op beduidende schaal met nationaal gevoel en met oranjevertoon, dus pas, zoals Van Sas ook zegt in

²⁴ Geciteerd in: J.L. van Dalen, 'Dordrecht', in: Koolemans Beijnen (red.), *Historisch Gedenkbboek III*, 249-283, aldaar 262.

²⁵ J. Joor, *De adelaar en het lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de inlijving bij het Franse Keizerrijk* (Amsterdam 2000).

²⁶ Lotte Jensen, *Verzet tegen Napoleon* (Nijmegen 2013).

meerdere van zijn in *De metamorfose van Nederland* bijeengebrachte opstellen, in de jaren vanaf 1811-1812.

In de jaren van annexatie en van een verdergaande onderwerping aan de belangen van de keizer ontwaakt een verlangen naar de eigen staatsgemeenschap en grijpt men naar de nationale symbolen, ziet men de kleur oranje als nationale kleur en als verzetskleur. Men grijpt dus naar het oranjerepertoire. Is het daarmee een roep van het volk om het Huis van Oranje? Men moet daarmee voorzichtig zijn. Soms is het dat wel, soms niet. Het is dat wel bij bepaalde groepen, hetzij spontaan, hetzij aangezet door Oranje-roepende aanzienlijken. Het geldt voor groepen zoals de Scheveningse vissers, de Haagse turfdragers, de Alkmaarse kaasdragers, de tabaksplanters in de Gelderse Vallei en de Amsterdamse sloopstemmerlieden, de zogeheten 'Bijltjes'. Buiten die groepen, en zeker buiten Holland, is het oranje dikwijls niet veel meer dan de kleur van de opstandigheid, de kleur van de breuk met de Fransen.

Van oranje als niet meer dan de kleur van de breuk met de Fransen wordt een voorbeeld gegeven met de zaak van een ongelukkige winkelier in Doesburg, ene meneer Hartmann. Op 17 november verlaten de Franse gendarmes het stadje uit vrees voor de oprukkende Pruisen en kozakken. Op die dag waagt Hartmann het om 'ten teken van verkoop, voor zijn ruiten wat oranjelint te zetten en ook wat tabak, omdat de distributeur zijn uithangbord al had weggenomen'.²⁷ Het loopt voor hem slecht af, want de laatste vertrekkende gendarme heeft nog juist die brutaliteit gezien, en bij terugkeer van de Fransen, een paar dagen later, wordt zijn inboedel kort en klein geslagen. De vraag is: wat bezielde Hartmann? Was dat een politieke daad? Getuigde Hartmann van een in Doesburg levend verlangen naar een terugkeer van het Huis van Oranje? Van zo'n verlangen blijkt in dit stadje verder niets. Ik houd het ervoor, dat Hartmann met de oranjelinten slechts heeft willen aangeven dat met het vertrek van de Fransen het Franse gezag was ingestort, dat daarmee een einde was gekomen aan het gehate tabaksmonopolie, waaraan hij zich nu niet meer zou houden.

Oranje van partijkleur naar nationale kleur

Het gebruik van de kleur oranje was in 1813 bijzonder complex. Hoe complex, dat blijkt ten slotte misschien nog wel het duidelijkst aan de hand van ontwikkelingen in Groningen. In het gewest Groningen, in deze dagen nog deel van het departement Wester-Eems, werd een belangrijke rol gespeeld door Jan Morees Modderman.²⁸ Hij stamde uit een familie met patriotse smetten, was een moder-

²⁷ Aldus de Doesburgse chroniqueur Jacob Langlois, in J.J.S. baron Sloet, 'Relaas van het voorgevalene in en bij Doesburg gedurende de maanden november en december 1813', *Bijdragen en Mededeelingen der Vereeniging Gelre* 14 (1911) 327-357.

²⁸ 'Journaal door jonkheer G. Horenken van Alberda en Mr. J.R. Modderman, ter bevordering van de gezegende omwenteling in December 1913 gedane verrigtingen', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde, inzonderheid van de provincie Groningen* 1 (1864) 317-323.

ne bestuurder geworden en was door de Fransen aangesteld als onderprefect van het arrondissement Winschoten. Maar hij was niet minder bezielde van het verlangen om de Fransen te zien verdwijnen en, zoals hij het zegt, werkzaam te zijn voor het Huis van Oranje. Modderman bewerkstelligt, onder meer door het in het geheim laten aanmaken van duizenden kokardes, dat in Winschoten de stad op de dag van het binnenrukken van de kozakken meteen oranje kleurt. Hij wil dan hetzelfde zien gebeuren in de stad Groningen, maar stuit daar op onwil van de grote notabele families en van de uit die kringen afkomstige gezagsdragers, vooral in de Raad van Prefectuur. Daarbij speelt van alles een rol: vrees voor de Fransen, angst voor de ontketening van het volk, angst voor hun machtspositie, afkeer van een herstel van het stadhouderschap, en ook onzekerheid over de opstelling van de Russen. Modderman wil dan de steun van de geallieerden en van de aanvoerder van hun noordelijke flank, J.B.J. Bernadotte. In een brief van 23 november legt hij alvast de stand van zaken uit. In het arrondissement Winschoten, waar, zo betoogt hij, de stemming 'waarlijk patriottisch' was, hebben

[...] allen zich verenigd in hun wensen ten gunste van het Huis van Oranje, door de herinnering aan het geluk dat door het Stadhouderaat is gebracht. We hebben gezien dat, zonder dat daar enige intrige aan te pas kwam, alle volk zich kleurde met de kleur van Oranje, zowel de eerdere orangisten als die van de andere partij. Iedereen tooit zich met kleur van Oranje, waaraan iedereen hecht, met uitzondering van een paar kwaadwilligen. Men moet die oranje tekenen niet meer beschouwen als partij-kokarde, maar als teken van vereniging.²⁹

Het is een heel boeiende passage. Modderman weet natuurlijk nog hoe in 1787 de patriotten het oranje hadden verboden en hoe het oranje daarna door de orangisten was opgelegd. Hij weet ook van de angst in Groningen voor een herleving van de oude partijenschappen. Maar hij bezweert nu Bernadotte dat het oranje van partijkleur is getransformeerd tot nationale kleur, tot teken van vereniging. In de handelingen en brieven van Modderman vinden we van alles terug. Zo is er de evidente contradictie tussen het massale uitzetten van oranje kokardes én de beweerde spontaneïteit van het oranjeveertoon in Winschoten. Belangrijk is vooral zijn observatie over het oranje als partijkleur of als nationale kleur, de oranje kleur die van partijkleur aan het evolueren is naar nationale kleur.

Die evolutie van partijkleur naar nationale kleur is een van de boeiendste aspecten van deze periode. De Amsterdammer De Clercq noteert in zijn fameuze dagboek bij 16 november 1813, hoe veel fatsoenlijke lieden zich genoopt zagen oranje te dragen op straffe van molestatie. In opvolgende notities herinnert hij zich de verhalen in familiekring over 1787, 25 jaar eerder. Toen had Willem V dankzij de Pruisen de krachtmeting met de patriotten gewonnen en waren de Amsterdamse burgers enkele maanden verplicht geweest oranje te dragen op straffe van in de gracht gesmeten te worden. Oranje was toen nog volop partijkleur. Maar vanaf 1811-1812 is het oranje als kleur van de anti-Franse opstan-

29 De brief aan Bernadotte is Bijlage 4 bij 'Journaal', *Bijdragen*, 302-306.

digheid opgekomen en heeft het gaandeweg het karakter gekregen van de kleur van het vaderland. Het oranjevertoon heeft ook, voor steeds grotere delen van de volksklasse en delen van de elite, uitdrukking gegeven aan het verlangen naar een herstel van de eigen staatsgemeenschap, eventueel onder een Oranje in een nader te bepalen positie. Maar algemeen was dat vertoon en die koppeling nog niet, ook nog niet in de weken waarin de Fransen terugweken. Er was nog de herinnering aan de oude partijenschappen; er was de angst voor een reactionaire ontwikkeling en voor een ontketening van het volk; er was regionale en hoofdstedelijke eigengereidheid. Het vertoon en het verbod van oranje in al zijn kleuringen is een prachtige seismograaf voor de stemmingen in het land.

Besluit

Uiteindelijk zijn alle reserves en twijfelingen – rond het oranjevertoon en ook in algemene zin – eind november, begin december 1813 weggevaagd. De tweede helft van november is als het ware een snelkookpan, waarin heel verschillende ingrediënten en tendenties tot een geheel zijn gemaakt: patriotse, orangistische en moderne bestuurlijke opvattingen; opvattingen omtrent heersende godsdienst versus gelijkheid van godsdienst; unitarische en federalistische opvattingen; Holland en buitengebied; de Haagse heren rond Van Hogendorp en de Amsterdammers achter Falck. In die twee weken hebben alle facties, gezindten, bevolkingslagen en regio's zich kunnen verenigen in een nationale oplossing: toevertrouwing van de macht aan de Prins van Oranje, maar dan als monarchaal hoofd van een min of meer moderne eenheidsstaat. Het was overigens ook een oplossing die het volle vertrouwen kreeg van beschermheer Engeland. Het was dus een mooie en passende oplossing voor een set van acute problemen. Maar dat is iets anders dan het in de negentiende eeuw gecreëerde en nog verre van uitgeroeide beeld van een onverbiddelijke zoveelste voltrekking van de onlosmakelijke band tussen Nederland en Oranje, of zo men wil God, Nederland en Oranje.³⁰ November 1813 – dat is voor mij in de eerste plaats het afsnijden van een terugkeer naar de situatie en de bijbehorende twisten van voor 1795, een bestendiging van de in de Bataafs-Franse tijd gegroeide eenheidsstaat, de definitieve val van het Ancien Régime.

Dr. mr. W.J.G. (Wilfried) Uitterhoeve (1944) publiceerde op zeer uiteenlopend terrein. In zijn laatste drie boeken, te beginnen met een biografie (tevens dissertatie) van Cornelis Kraijenhoff, staan de decennia van en rond de Bataafs-Franse tijd centraal. In 2013 publiceerde hij 1813. Haagse bluf. De korte chaos van de vrijwording. Hij is nu doende met het samengaan van Noord en Zuid in het Verenigd Koninkrijk in 1814-1815 en het uiteengaan daarvan in 1830-1839.

E-mail: uitterhoeve@gmail.com.

30 Zo'n opvatting getuigt bovendien van weinig respect voor de contingentie van de geschiedenis.